

УДК 94 (477)

Курабцев О.В., Миколаївський державний університет імені В.О.Сухомлинського

Курабцев Олексій Володимирович (1969 р.н.). Закінчив історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту у 1992 р. Викладач кафедри всесвітньої історії МДУ. Тема кандидатської дисертації – “Повоєнні репресії проти населення України у 1945-1953 рр.”.

Репресії проти євреїв – громадян радянської України у 1945-1953 рр.

Стаття присвячена темі репресій проти євреїв, що мешкали на території УРСР у повоєнний період 1945-1953 рр. На підставі раніше опублікованих джерел та архівних даних висвітлюються різні форми та методи політичного переслідування євреїв в Україні. Автор досліджує питання про можливість тотального геноциду євреїв у рамках державної політики антисемітизму в СРСР.

The article is devoted to the subject of repression against the Jewish who lived on the territory of the Ukrainian SSR in the post-war period during 1945 -1953. Different political forms and methods of persecution of the Jews in Ukraine are represented on the basis of the sources and archival facts which were published earlier. The author investigates the question of possibility of total genocide of the Jews in the context of state anti – Semic policy in the USSR.

Важливим завданням сучасної історичної науки є дослідження масових репресій, які запровадив тоталітарний режим проти різних категорій населення, зокрема єврейського. Ці питання висвітлюються в працях українських істориків В.Даниленка, Ю.Данилюка, В.Нікольського, В.Пристайко, О.Пшеннікова, Ю.Шаповала, М.Шитюка [1].

Викликають певний інтерес і дослідження єврейських учених, які працюють в Україні, зокрема М.Феллера, Л.Фінберга, В.Хітерера, І.Левітаса [2]. На наш погляд, вдалою спробою пояснити коріння юдофобської політики радянської держави в останнє десятиріччя сталінської доби можуть бути названі, насичені архівними документами, праці М.Мицеля [3].

Поряд із сучасними російськими істориками М.Бугаєм, Я.Етінгером, Ж.Медведевим, Л.Поляковим [4] своєрідною є позиція Г.Костирченко, який не розглядає повоєнну хвилю репресій проти євреїв як частину здійснення радянським керівництвом плану тотального геноциду [5]. На підставі документальних джерел він доводить, що підготовка до депортації єврейського населення

європейської частини СРСР у віддалені регіони Півдня та Сходу, яка нібито планувалася Й.Сталіним у березні 1953 року, на перевірку явилася лише містифікацією історичних подій [6].

Серед іноземних дослідників слід відзначити Л.Люкса, який вважає розвиток державної юдофобії в СРСР природним процесом з ідеологією, запозиченою в нацистів третього рейху [7].

В своїй статті ми спробуємо охарактеризувати репресивну політику радянського уряду проти єврейського населення України в 40-х – на початку 50-х рр., бо вказана проблема не знайшла належного висвітлення в історичній літературі.

4 вересня 1945 р. у Києві стався погром, у якому взяли участь більше тисячі громадян. Його причина – убивство старшим лейтенантом НКДБ Й.Розенштейном двох червоноармійців, які в нетверезому вигляді знущалися над ним. За вироком військового трибуналу Розенштейна позбавили військового звання та розстріляли, а похорон загиблих солдат 7 вересня 1945 р. перетворився в антисемітську демонстрацію, яка згодом переросла в погром. За один день було

завдано тілесних пошкоджень близько 100 євреям, 36 відправлено в лікарні, де 5 із них у той же день померли [8].

Вказані події стали поштовхом до звернення групи місцевих євреїв-комуністів до Й.Сталіна як керівника ЦК ВКП(б) в листі від 16.10.1945 р. У ньому наведено факти цілеспрямованої антисемітської політики, яку, на їхню думку, проводили ЦК КП(б)У і РНК УРСР. Вона виявлялася в звільненні євреїв із партійних і радянських органів; обмеженні в прийомі на роботу, до вищих навчальних закладів; у безпідставному позбавленні житлової площі; забороні проживання в Києві; неможливості отримання матеріальної допомоги зі США; відсутності будь-якої газетної інформації про становище євреїв; проникненні антисемітських проявів у школи, піонерські загони [9].

Згідно спецповідомлення Дніпропетровського управління НКДБ “Про розповсюдження провокаційних чуток”, датованому 22 серпня 1945 р., у місті Кривий Ріг було заарештовано кілька місцевих жителів. Вони розповсюджували провокаційні чулки про розкриття банди, що складалася з євреїв, котрі займалися вбивством російських дітей, з м'яса яких виготовляли пиріжки, ковбасу та виробляли мило, торгуючи ним на базарі [10]. Безумовно, поширення вказаних міфологізованих чуток проходило під пильним наглядом відповідних органів, хоча їх походження й не мало прямого зв'язку з офіційною пропагандою. На думку М.Міцеля, подібні “жахливі історії” з'являлись під впливом традиційних етнонаціональних уявлень із глибокими коріннями в минулому й використовувалися режимом для демонстрації винуватців усіх проблем в країні [11].

Стурбованість проявами антисемітизму в радянському суспільстві знаходила відображення в середовищі творчої інтелігенції. На одному із тривалих нічних допитів, згодом засуджений на 10 років ВТТ, член Спілки письменників УРСР Н.Забара розповідав про виступи окремих діячів на вечорах-зустрічах єврейських літераторів, котрі оприлюднювали кореспонденцію від населення. У листах людей з українських містечок відчувався крайній відчай та жах у зв'язку з тим, що вони як євреї залишалися в самотності в оточенні радянських людей інших національностей [12].

Становище євреїв погіршилося після проголошення держави Ізраїль і їхнього ототожнення із сіоністами. У 1947 р. почалася кампанія боротьби з “космополітами”, яка торкнулася й інтелігенції єврейського походження.

Більшовицький уряд намагався одним ударом розправитися з інакомисленням не тільки “українського походження”. Саме в повоєнні роки, пише О.Субтельний, “з'явилося

сміхотворне твердження, прикметне для радянської пропаганди, нібито українські націоналісти співпрацюють з єврейськими сіоністами на шкоду СРСР” [13].

Спецповідомлення МДБ УРСР “Про реагування інтелігенції м. Києва у зв'язку з викриттям антипатріотичної діяльності групи критиків” від 28.02.1949 р. містить висловлювання окремих письменників та науковців. Письменник Бухбіндер говорив: “... Боротьба з космополітизмом набула форми боротьби з євреями в літературі та мистецтві...”. Старший науковий співробітник інституту історії Академії наук Гуслистий повідомляв: “...Цікаво відмітити, що в групі розбитих критиків майже всі виявилися євреями...” [14].

Деяких євреїв було звинувачено в розкраданні соціалістичної власності. Наприклад, у 1947 р. Львівський обласний суд засудив колишнього директора чайної № 1 Д.Бадяна за статтями 54³, 97¹⁰, 99 КК УРСР і ст. 2 Указу ПВР СРСР від 4 червня 1947 р. “Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й громадського майна” на 25 років ув'язнення. У процесі судового розгляду з'ясувалося, що Бадяна примушували безкоштовно обслуговувати продуктами й грошима на великі суми керівних працівників радянських, партійних і правоохоронних органів [15].

Проте офіційно державний анти-семітизм набув чітко спрямованих форм з ліквідацією в 1948 р. ЄАК (Єврейського антифашистського комітету) як центру “антирадянської” пропаганди, що “надавав інформацію іноземній розвідці”. У кримінальній справі, яка тривала до квітня 1952 р., було засуджено значну кількість євреїв до смертної кари або різних термінів покарання.

У лютому – березні 1949 року на зборах в інститутах Академії наук УРСР були оголошені “безрідними космополітами” всі працівники Кабінету єврейської культури [16]. Письменник – киянин А.Каган, під час слідства в березні 1949 року був змушений зізнатися в зборі шпигунської інформації на користь США [17]. На зламі 40-50-х років відбулося масове закриття в УРСР навчальних, наукових закладів, видавництва, газет, бібліотек, клубів, що мали якусь причетність до розвитку самосвідомості євреїв.

Підставою ліквідації, наприклад, єврейського театру в Чернівцях стало звинувачення його колективу в наявності елементів національної замкнутості. Тривала практика обмежень прийняття євреїв у КП(б)У, зокрема, у Львівській області. Секретаря партбюро Львівського заводу “Автовантажувач” О.Мануйла, українця за національністю, в 1950 р. викреслили зі списків кандидатів у депутати й звинуватили в належності до єврейської національності, через що він покінчив життя самогубством. У цей же

період проведено “очищення від ворожих елементів” навчальних закладів. Зокрема, в 1948 р. з Львівської державної консерваторії звільнено концертмейстера єврея Б.Дрималика. У січні 1951 р. у Львові підготовлено список наукових працівників і студентів, які підлягали звільненню або вже були відраховані з різних навчальних закладів. Більшість з них звинувачено в перебуванні на окупованій території, а також в антирадянських висловлюваннях або зловживанні посадовим становищем [18].

У березні – травні 1950 року в Одесі була заарештована група письменників, що займалась “активною націоналістичною і шпигунською діяльністю на користь США”. На слідстві заарештовані Друкер і Лур’є посвідчили, що будучи кореспондентами ЄАК, починаючи з 1946 року, на адресу американських шпигунів Фефера і Гонтаря надсилали повідомлення про економіку Одеської і Херсонської області та роботу Одеського порту [19]. Завдяки слідчим заходам були одержані компрометуючі матеріали про інших членів націоналістичного угруповання: викладача технікуму Х.Г.Хейфеца, директора середньої школи І.І.Менделя, вчителя фізики Х.Л.Ташлицького, викладача архітектурно-художнього училища З.А.Мерхера, голову артілі С.Б.Алека, завідуючого клубом І.Н.Пясецького, голову Одеського відділення союзу радянських письменників А.Ш.Губермана [20]. Всіх їх тогочасний режим засудив на тривалі строки виправно-трудових таборів.

Постанова Політбюро від 21.06.1950 р. під назвою: “Про заходи щодо усунення недоліків у справі підбору та виховання кадрів у зв’язку з великими помилками, розкритими в роботі з кадрами в міністерстві автомобільної та тракторної промисловості” була розіслана до всіх партійних органів на місцях, міністерств і відомств. Ця вказівка з центру була сигналом до початку “цілеспрямованих і систематичних антиєврейських кадрових чищень”, що вилилися у масові звільнення євреїв на початку 1950-х років [21].

МДБ СРСР викрило низку міфічних сіоністських організацій, що діяли у всіх регіонах України. Наприклад, вироком особливої наради при МДБ від 27.09.1950 р. за належність до націоналістичної організації повторно засуджено на поселення в Новосибірську область Д.Маца (був звільнений 1946 р. і працював товаровознавцем Сквирської швейної фабрики у Київській області) [22]. “Шпигунів” виявили й в особах викладача ЛДУ ім. І.Франка А.Зусмановича і члена Львівської обласної колегії адвокатів Л.Целіовича (засуджені, відповідно, у 1948 і 1949 рр.) [23].

Завдяки оприлюдненій лише через 50 років реабілітаційній довідці по справі ЕАК від 12.12.1955 р. стали відомими встановлені прокурорською перевіркою факти незаконних

методів ведення слідства. Працівники МДБ, виконуючи вказівки керівництва, піддавали арештованих побиттю та катуванню, систематично позбавляли сну й таким шляхом домагалися від них підписання сфальсифікованих слідчими протоколів допитів [24].

Деякі автори наукових публікацій вказують на мету радянського керівництва, що полягала в повному знищенні єврейської спільноти в Україні шляхом засудження найбільш небезпечних елементів та примусового переміщення всіх інших у віддалені місцевості СРСР.

Підставою для додержання такої думки в середовищі радянських євреїв могли стати чутки, які ретельно збирались агентурою МДБ для подальшого інформування членів ЦК КП(б) У. Типовим є спецповідомлення МДБ УРСР від 23.05.1949 р., де наводяться слова інструктора-методиста Чернівецького облздороввідділу Кноеля: “...Серед євреїв моторошна паніка. Очікується із дня на день переселення євреїв до Біробіджану, куди вони будуть направлені з усіх кінців СРСР...” [25].

13 січня 1953 р. опубліковано повідомлення ТАРС про арешт групи лікарів-шкідників, серед яких була значна кількість осіб єврейського походження. Їх звинувачено в неправильному лікуванні радянських і військових діячів, письменників, у зв’язках з міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією “Джойнт”, яка займалась “розвідувальною” діяльністю [26]. Після цього почалася кампанія з проведення судових процесів, адміністративних і моральних заходів щодо євреїв у різних сферах суспільного життя, передусім лікарів.

Спогади жительки Миколаєва Л.В.Анбіндер про післявоєнну долю українських євреїв відображають штучно створену владою атмосферу юдофобії. У розпал проведеної кампанії проти “лікарів-шкідників” її подругу, терапевта з багаторічним стажем Ізраєцькую Ольгу Абрамівну, було заарештовано з підозрою в навмисному отруєнні пацієнтів миколаївської міської лікарні й засуджено до декількох років виправних робіт [27].

Реакція населення на “справу лікарів” була показовою. Смертної страти для лікарів вимагали військовослужбовці й домогосподарки, школярі й пенсіонери. “Ми, радянський народ, – говорилося в одному з листів Сумському обкому КПУ від 22 січня 1953 р., – всі в один голос вимагаємо виселення євреїв у віддалену частину Радянського Союзу. Вони подібні калмикам, інгушам і кримським татарам. Вони – американські шпигуни, найлютіші наші вороги, прощення не повинно бути. Кров за кров!” [28].

“Справа лікарів” мала широкий міжнародний

аспект та антиамериканський характер. Завершення цієї справи ви роком та стратами авторитетних медиків неминуче викликали б небувалу антисемітську кампанію та можливість масових депортацій євреїв із Москви у віддалені райони країни. Деякі історики пов'язують "справу лікарів" із наміром Й.Сталіна спровокувати нову світову війну. Але, як вказує Ж.Медведев, ніяких фактів на користь цієї теорії не існує [29].

Автор цієї статті дотримується думки, що дійсну небезпеку для уряду могла становити група відомих творчих діячів та науковців, не згодних із впровадженням принципів "ленінсько-сталінської національної політики".

Динаміка арештів серед євреїв на Україні у 1945-1953 рр., проведених органами НКДБ-МДБ, згідно з даними, наведеними В.Нікольським, дає можливість виділити "піки" репресій, що припадали на 1949 та 1953 роки.

З моменту ліквідації ЄАК перед агентурно-розшуковим, оперативним підрозділом – п'ятим

управлінням МДБ СРСР – було поставлено завдання посилити роботу по викоріненню єврейського політичного й релігійного підпілля, що й було зроблено. У межах розгортання загальносоюзної кампанії "безрідних космополітів" у 1949 році в УРСР було заарештовано 314 євреїв [30]. Протягом перших місяців 1953 року МДБ УРСР відкрило справи на 98 осіб єврейської національності. Всього у 1945-1953 рр. до органів держбезпеки УРСР потрапило 1234 осіб вказаної національності [31].

Як наслідок, політика державного антисемітизму в СРСР привела до спроби євреїв пристосуватися до існуючої дійсності шляхом асиміляції. Так, за офіційними відомостями, 82% чоловіків і 74% жінок єврейської національності в Україні перебували в змішаних шлюбах [32].

Таким чином, національна спрямованість політичних репресій у повоєнні роки була пов'язана з реалізацією планів вищих органів

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В. Єврейське питання // Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси / Відповід. ред. В.А.Смолий. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 724-744.; Данилюк Ю. Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х рр. // Єврейська історія і культура: Матеріали конференції (Київ, 8-9 грудня 1994 р.). – К.: Асоціація юдаїки, 1995. – С. 61-62.; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. – Донецьк: Вид-во Донецького національного ун-ту, 2003. – 595 с.; Справа Єврейського антифашистського комітету. В.Пристайко, О.Пшенніков, Ю.Шаповал // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 3-4(8/9). – С. 7-20.; Пристайко В., Шаповал Ю. Україна як об'єкт політичного терору (20-ті – поч. 50-х рр.) // Хроніка-2000. – 1998. – Вип. 27-28. – С. 404.; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.; Шаповал Ю.І. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 557 с.; Шитюк М.М. 1944-1954 роки: перше повоєнне десятиліття // Проблеми історії та сучасного стану української держави. – Миколаїв-Одеса: Тов ВІД, 2002. – Т. 1. – С. 90-96.; Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки XX століття. – К.: Тетра, 2000. – 533 с.
2. Феллер М. Про наших Великих Духом: Есеї з україноюдаїки. – Львів: Сполом, 2001. – 126 с.; Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про нелюдське і людяне в них. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 376 с.; Хитерер В. Документи по єврейській історії XVI-XX століть в київських архівах. – Київ; Москва: Інститут іудаїки – Мости культури, 2001. – 219 с.; Левитас І.М. Герої і жертви. – 2-е изд., перераб. і доп. – К., 2001. – 192 с.; Левитас І. Був такий комітет // Еврейские вести. 2002. – № 15-16 (251-252) – С. 9.
3. Мицель М. Евреи Украины в 1943-1953 гг.: Очерки документированной истории. – К.: Дух і Літера, 2004. – 362 с.; Мицель М. Общины иудейского вероисповедания в Украине (Київ; Львов: 1945-1981гг.). – К.: Інститут юдаїки, 1998. – 261 с.
4. Бугай Н.Ф. 20-50-е годы: Переселения и депортация еврейского населения в СССР // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 175-185; Этингер Я. К сорокалетию "дела врачей" // Еврейская газета. – 1993. – № 2(89). – С. 6; № 3(90). – С. 3; № 4(91) – С. 3; № 4(91). – С. 3; № 5(92). – С. 3.; Этингер Я.Я. Это невозможно забыть... Воспоминания. – М.: Весь мир, 2001. – 272 с.; Медведев Ж.А., Медведев Р.А. Неизвестный Сталин. – М.: ООО "Издательство АСТ"; Харьков: Фолио, 2004. – 414 с.; Медведев Ж.А. Сталин и еврейская проблема: Новый анализ. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2004. – 253 с.; Поляков Л. История антисемитизма: Эпоха знаний / В.Лобанов. – М.: Лехаим; Иерусалим: Гешарим, 1998. – 448 с.
5. Костырченко Г. В плену у красного фараона: Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. – М.: Международные отношения, 1994. – 400 с.; Костырченко Г. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. – М.: Международные отношения, 2001. – 784 с.; Костырченко Г. Депортация – мистификация // Лехаим. – 2002. – № 9(125). – С. 1-31 // <http://www.lehaim.ru/ARHIV/> 125.
6. Костырченко Г. Тайная политика Сталина. – С. 19-20, 671-672.
7. Люкс Л. Еврейский вопрос в политике Сталина // Вопросы истории. – 1999. – № 7. – С. 50, 56.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2366. – Арк. 1-4, 15.
9. Там само. – Арк. 30, 31.
10. Там само. – Спр. 3908. – Арк. 2, 3, 13.
11. Мицель М. Евреи Украины. – С. 122.
12. Державний архів Служби Безпеки України у м. Києві (далі ДА СБУ). – Ф. 6. – б/оп. – Спр. 32347. – Арк. 94-95.
13. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 430.

14. ДА СБУ. – Ф. 3. – Оп. 245. – Кор. 8. – Арк. 73, 74.
15. Рябошапко Л.І. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000): Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – С. 234.
16. Беренштейн О. Еліє Співак: життя, творчість, доля // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. – № 3/4 (8/9). – С. 25-26.
17. ДА СБУ. – Ф. 6. – б/оп. – Спр. 37408. – Арк. 239-240.
18. Маланчук В. Торжество ленінської національної політики. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1963. – С. 467; Шаповал Ю. У листопаді 1948-го... // Еврейские вести. – 1998. – № 23-24. – С. 8; Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. Т. 1. 1939-1953 / Упор.: Галайчак Т.; Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 551, 639.
19. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України. – С. 374-375.
20. ДА СБУ. – Ф. 1. – Оп. 94. – Кор. 30. – Арк. 146-156.
21. Костырченко Г. Тайная политика Сталина. – С. 626.
22. Рябошапко Л.І. Вказ. праця. – С. 235-236.
23. Данилюк Ю. Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х рр. // Єврейська історія і культура. Матеріали конференції (Київ, 8-9 грудня 1994 р.). – К.: Асоціація юдаїки, 1995. – С. 61, 62.
24. Реабилитационная справка по делу Еврейского антифашистского комитета // Россия. XX век: Документы – М.: Международный Фонд “Демократия”, 2002. – № 4. – С. 5-6.
25. ДА СБУ. – Ф. 3. – Оп. 245. – Кор. 8. – Арк. 184-190.
26. Этингер Я. К сорокалетию “дела врачей” // Еврейская газета. – 1993. – № 3(90). – С. 3.
27. Спогади Анбиндер Л.В. // З особистого архіву автора. – С. 2.
28. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2773. – Арк. 54.
29. Медведев Ж.А., Медведев Р.А. Неизвестный Сталин. – М.: ООО “Издательство АСТ”; Харьков: Фолио, 2004. – С. 28.
30. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). – С. 365.
31. Там само. – С. 365, С. 373-374.
32. Тарлов Е. Национальность – последнее прибежище компартийности: к попытке решения национального вопроса в СССР // Шестые Запорожские Еврейские чтения. – Запорожье: Диво, 2002. – С. 30.

Стаття надійшла до редколегії 14.02.2006 р.